

POLITINĖ PARAMA VIDURIO IR RYTŲ EUROPOJE: PARTINĖS SISTEMOS IR KOALICIJOS DYDŽIO POVEIKIS

VAINIUS BARTASEVIČIUS

Straipsnio tikslas – nustatyti, kokią įtaką demokratijos veikimo vertinimui ir pasitikėjimui parlamentu daro politiniai veiksniai – partinės sistemos fragmentacija, poliarizacija ir valdančiosios koalicijos dydis. Tyrime, apimančiame dešimt Vidurio ir Rytų Europos šalių nuo 1991 iki 2011 m., įvertinamas ir dviejų ekonominių veiksnių – ekonomikos augimo ir nedarbo lygio – poveikis politinės paramos rodikliams. Stipriausias statistinis ryšys nustatytas tarp nedarbo lygio ir pasitenkinimo demokratija: kuo daugiau neturinčiųjų darbo, tuo mažiau teigiamai vertinančiųjų demokratijos veikimą. Taip pat paaiškėjo, kad demokratijos veikimo vertinimui neigiamai atsiliepia mažas parlamentinių partijų skaičius ir didelės valdančiosios koalicijos. Pasitikėjimas parlamentu buvo mažesnis tais atvejais, kai ideologiniai skirtumai tarp parlamentinių partijų buvo dideli, ir tuomet, kai ekonomika traukėsi arba augo tik labai nedaug. Ketvirtoje straipsnio dalyje siekiama nustatyti, kodėl didelės valdančiosios koalicijos veda prie mažesnio patenkintųjų demokrati-ja procento. Čekijos ir Bulgarijos lyginamoji analizė parodė, kad didelė valdančioji koalicija apriboja parlamento politinį vaidmenį, sudaro palankias sąlygas griežtai ir nepopuliariai ekonominei politikai vykdyti ir palieka didelę rinkėjų dalį be priimtinių politinių alternatyvų. Šių politinio gyvenimo reiškinių visuma didina nepasitenkinimą demokratijos veikimu.

Vainius Bartasevičius – Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų instituto magistras, UAB „ESTEP VILNIUS“ (el. paštas: vainiusbart@gmail.com).

© Vainius Bartasevičius, 2013

Straipsnis įteiktas redakcijai 2013 m. birželio 5 d.

Straipsnis pasirašytas spaudai 2013 m. rugpjūčio 5 d.

Ivadas

Demokratija negali būti įtvirtinta be demokratų¹. Vidurio ir Rytų Europos šalyse (toliau – VRE)² dauguma piliečių remia demokratiją kaip idealą ir laiko ją geriausia politine santvarka. Kita vertus, nerimą kelia demokratijos veikimu nepatenkintų ir parlamentu nepasitikinčių žmonių gausa. Nedera pamiršti, kad aukšti politinės paramos rodikliai (ne tik principų, bet ir žemesniu lygmeniu) yra būtina konsoliduotos demokratijos sąlyga. Kai jaunos demokratijos piliečiai nepasitiki parlamentu ir neigiamai vertina demokratijos veikimą, kyla abejonių, ar parama demokratijos principams bus tvari. Ne mažiau svarbu tai, kad žmonių susvetimėjimas su valdžia prisideda prie partinių sistemų nestabilumo ir emigracijos.

Nors pripažįstama, kad VRE šalyse pasitenkinimas demokratija ir pasitikėjimas parlamentu yra maži, labai nedaug žinoma apie šių politinės paramos rodiklių svyravimo priežastis. Straipsnyje siekiama nustatyti, kas lemia demokratijos veikimo vertinimo ir pasitikėjimo parlamentu svyravimus erdvėje ir laike. Bandoma išsiaiškinti, kokią įtaką politinės paramos rodikliams daro politiniai veiksniai – partinės sistemos fragmentacija, poliarizacija ir valdančiosios koalicijos dydis. Taip pat įvertinamas ekonominių veiksnių – ekonomikos augimo ir nedarbo lygio – poveikis. Tyrimas apima dešimt VRE šalių nuo 1991 iki 2011 m.

Partinės sistemos fragmentacija, poliarizacija ir valdančiosios koalicijos dydis – tai veiksniai, darantys įtaką šalies politiniam procesui. Šių kintamųjų ryšys su politine parama yra gana menkai ištyrinėtas. Be to, dauguma tyrimų, į kuriuos įtrauktas vienas ar kitas pirmiau įvardytas politinis veiksnys, nepretenduoja paaiškinti politinės

---

¹ Klingemann H., Fuchs D., Zielonka J., sud., *Democracy and Political Culture in Eastern Europe*, London; New York: Routledge, 2006, p. xi.

² Šiame tyrime VRE šalimis bus vadinamos dešimt pokomunistinių valstybių, įstojusių į Europos Sąjungą: Bulgarija, Estija, Čekija, Latvija, Lenkija, Lietuva, Rumunija, Slovakija, Slovėnija, Vengrija.

paramos pokyčių laike (Anderson 1997; Anderson ir Guillory 1998; van der Meer 2010). Dažniausiai analizuojamas kuris nors vienas politinės paramos rodiklis arba sudaromas politinės paramos indeksas. Taip pat įprasta apsiriboti statistine duomenų analize, nebandant parodyti, kurie politinių veiksnių padariniai paveikia piliečių nuostatas. Taigi šis tyrimas skiriasi nuo daugelio iki šiol atliktų politinės paramos tyrimų keturiais aspektais: 1) tyrimo nepriklausomi kintamieji – partinės sistemos fragmentacija, poliarizacija ir valdančiosios koalicijos dydis; 2) bandoma paaiškinti politinės paramos pokyčius bėgant laikui; 3) analizuojami du politinės paramos rodikliai – demokratijos veikimo vertinimas ir pasitikėjimas parlamentu; 4) siekiama atskleisti politinių veiksnių poveikio mechanizmus.

Verta išskirti dvi tyrimo dalis – kiekybinę ir kokybinę. Kiekybinė dalis leido nustatyti statistinius ryšius tarp nepriklausomųjų ir priklausomųjų kintamųjų, o kokybinė – rasti vieno iš politinių veiksnių poveikio mechanizmą ir taip išplėtoti statistinės analizės rezultatus.

1. Ligšioliniai tyrimai

1.1. Demokratijos veikimo vertinimas

Autoriai nurodo skirtingus pasitenkinimo demokratija veiksnius. Tarp siūlomų aiškinimų yra demokratinių institucijų „amžius“ (Inglehart 1990), politinė kultūra (Anderson 1998), makroekonominiai rodikliai (Wagner, Schneider ir Halla 2009), politinės institucijos³ (Lijphart 1994), kitos formalios ir neformalios institucijos (korporatyvizmas, narystė grupėse (Wagner, Dufour ir Schneider 2003)), įstatymo viršenybės užtikrinimo lygis, šešėlinės ekonomikos ir korupcijos mastai, stabdžių ir atsvarų sistemos gyvybingumas (Wagner,

---

³ Garsusis Arendo Lijpharto argumentas: konsensuso demokratijose žmonės labiau patenkinti režimu nei mažoritarinėse.

Schneider ir Halla 2009), aplinkosaugos politika ir jos rezultatai (Wagner ir Schneider 2006).

Dauguma išvardytų veiksnių gali paaiškinti pasitenkinimo demokratija skirtumus tarp šalių, bet nepadedą atsakyti į klausimą, kas lemia politinės paramos pokyčius bėgant laikui. Ryški išimtis yra makroekonominiai rodikliai, todėl į šį tyrimą įtraukiami ekonomikos augimas ir nedarbo lygis. Kita vertus, sunkiai tikėtina, kad žmonių požiūrio į demokratijos veikimą kaita priklauso tik nuo šalies ekonominės būklės. Galima įtarti, kad pasitenkinimui politiniu režimu daro įtaką nuolat kintantys šalies politinio proceso bruožai. Politinio proceso ypatybės yra neatsiejamos nuo konteksto, kuriame tenka veikti šalies politikams konkrečiu metu. Šį kontekstą gerai apibūdina partinės sistemos fragmentacija, poliarizacija ir valdančiosios koalicijos dydis. Toliau glaustai pristatomos tyrimų, nagrinėjusių minėtų veiksnių sąsajos su demokratijos veikimo vertinimu, išvados.

Frederickas D. Weilas nustatė, kad didelė partinės sistemos fragmentacija neigiamai atsiliepia demokratijos veikimo vertinimui. Kai šalyje yra daug partijų, rinkėjams sunkiau nuspręsti, už ką balsuoti per rinkimus, vyriausybės dažnai esti nestabilios, o rinkėjų preferencijoms prastai atstovaujama⁴. Priešingą fragmentacijos ir politinės paramos ryšio interpretaciją siūlo Arthuras H. Milleris ir Ola Listhaug⁵. Nustatė, kad žmonių nepasitenkinimas demokratiniu valdymu yra susijęs su mažu partijų skaičiumi, autoriai teigia, kad mažesnis politinių partijų skaičius apriboja politinį pasirinkimą. Teigiamą fragmentacijos poveikį pasitenkinimui demokratija patvirtino ir Christopherio J. Andersono tyrimas⁶.

---

⁴ Weil F. D., „The Sources and Structure of Legitimation in Western Democracies: A Consolidated Model Tested with Time-Series Data in Six Countries Since World War II“, *American Sociological Review* 54 (5), 1989, p. 684.

⁵ Miller A., Listhaug O., „Political Parties and Confidence in Government: A Comparison of Norway, Sweden and the United States“, *British Journal of Political Science* 29, 1990, p. 357–386.

⁶ Anderson C., „Parties, Party Systems, and Satisfaction with Democratic Performance in The New Europe“, *Political Studies* 46, 1998, p. 572–588.

Partinės sistemos poliarizacijos įtaka demokratijos veikimo vertinimui buvo analizuojama dar rečiau. Minėtame F. D. Weilo straipsnyje pateikiama aiški išvada – didelė poliarizacija skatina žmones kritiškiau vertinti demokratijos veikimą savo šalyje⁷. Kitas tyrimas parodė, jog tose politinėse sistemose, kuriose veikia vidutinio rinkėjo (angl. *mean voter*) nuostatomis artimesnės partijos, pasitenkinimas demokratija yra didesnis⁸. Abiejų tyrimų rezultatai paremia tų autorių, kurie pabrėžia neigiamą poliarizacijos įtaką šalies politiniam procesui, išvalgas. Giovanni Sartori teigė, kad poliarizuotos partinės sistemos lengviau pasiduoda įstatymų paralyžiui (nesugebama susitarti dėl svarbiausių sprendimų priėmimo) ir yra mažiau pajėgios kovoti su krizėmis⁹. Kiti autoriai pažymi destabilizuojantį poliarizacijos efektą – padidėja tikimybė, kad po rinkimų į valdžią ateisiančios partijos radikalai pakeis nusistovėjusį politinį kursą¹⁰. Taip pat yra teigiančių, kad ryškūs ideologiniai nesutarimai kelia grėsmę demokratijai, nes didelė partinės sistemos poliarizacija sudaro sąlygas antisisteminių partijų įtakai didėti¹¹.

Valdančiosios koalicijos dydis pasitenkinimą demokratija aiškinančiuose tyrimuose beveik neįtako. Verta paminėti nebent C. J. Andersono ir Christine A. Guillory tyrimą, kurio metu atlikta statistinė analizė atskleidė, kad politiniu režimu labiau patenkinti demokratinio proceso laimėtojai – tai yra tie žmonės, kurių per rinkimus pasirinkta partija yra valdžioje, – nei pralaimėtojai¹². Laimėtojų santykinai

---

⁷ Weil, p. 697.

⁸ Ezrow L., Xezonakis G., „Citizen Satisfaction with Democracy and Parties’ Policy Offerings“, *Comparative Political Studies* 44 (9), 2011, p. 1152.

⁹ Sartori G., *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*, Colchester: ECPR, 2005, p. 140.

¹⁰ Haggard S., Kaufman R., „The Challenges of Consolidation“, *Journal of Democracy* 5 (4), 1994, p. 14.

¹¹ Lane J., Ersson S., *Democracy: A Comparative Approach*, London: Routledge, 2003, p. 44.

¹² Anderson C., Guillory C., „Political Institutions and Satisfaction with Democracy: A Cross-National Analysis of Consensus and Majoritarian Systems“, *The American Political Science Review* 91 (1), 1997, p. 73.

daugiau yra tose šalyse, kuriose sudarytos didelės vadančiosios koalicijos.

1.2. Pasitikėjimas parlamentu

Susiorientuoti pasitikėjimą parlamentu aiškinančioje literatūroje padeda dviejų svarbiausių teorinių mokyklų – kultūrinės ir institucinės – skyrimas. Kultūrinė stovykla teigia, kad pasitikėjimas politinėmis institucijomis yra tarpasmeninio pasitikėjimo, susiformuojančio dar žmogaus gyvenimo pradžioje, vedinys¹³. Institucinės teorijos pabrėžia institucijų veiklos rezultatų įtaką pasitikėjimui. Tarp veiksnių, kuriuos iškelia pastaroji aiškinimo srovė, yra makroekonominiai kintamieji (ekonomikos augimas, nedarbo lygis, infliacija), korupcija, žmogaus teisių būklė. Tiesa, yra ir tokių aiškinimų, kurių negalima priskirti nei kultūrinei, nei institucinei stovyklai. Pavyzdžiui, Tomas van der Meeris nustatė, kad pasitikėjimą parlamentu didina ne tik žemas korupcijos lygis, bet ir proporcinė rinkimų sistema bei sena demokratinio vadymo tradicija¹⁴.

Nors partinės sistemos fragmentacija, poliarizacija ir valdančiosios koalicijos dydis atsiliepia parlamento veiklai, šių politinių veiksnių įtaka pasitikėjimui parlamentu buvo tikrinama tik keliuose tyrimuose. Maria Fernanda Boidi analizavo Lotynų Amerikos šalis ir įrodė neigiamą didelės fragmentacijos poveikį pasitikėjimui parlamentu¹⁵. O štai T. van der Meeris nerado jokio ryšio tarp partijų skaičiaus ir pasitikėjimo parlamentu. Kalbant apie poliarizaciją verta priminti Ainės Ramonaitės užfiksuotą tiesioginį ryšį tarp rinkėjų

¹³ Mishler W., Rose R., „What are the Origins of Political Trust? Testing Institutional and Cultural Theories in Post-communist societies“, *Comparative Political Studies* 34 (1), 2001, p. 31.

¹⁴ van der Meer T., „In What We Trust? A Multi-level Study into Trust in Parliament as an Evaluation of State Characteristics“, *International Review of Administrative Sciences* 76 (3), 2010, p. 528.

¹⁵ Boidi M., „Trust in Legislatures in Latin America: Bringing Parties In“, Paper for 21st World Congress of the International Political Science Association, 2009, p. 28.

gebėjimo nurodyti savo vietą kairės–dešinės skalėje ir politinės paramos indekso, be kitų veiksnių apimančio ir pasitikėjimą parlamentu¹⁶. Rinkėjams lengviau įvardyti savo vietą kairės–dešinės skalėje tuomet, kai partijų ideologinės platformos ryškiai skiriasi – partinės sistemos poliarizacija yra didelė. Todėl galima gana netikėta A. Ramonaitės tyrimo rezultatų interpretacija: kuo didesnė poliarizacija, tuo didesnis pasitikėjimas parlamentu. Tyrimų, kuriuose būtų nagrinėjama valdančiosios koalicijos įtaka pasitikėjimui parlamentu, apskritai nepavyko.

Taigi politinių veiksnių įtaka dviem šiame straipsnyje analizuojamiems politinės paramos rodikliams yra gana menkai ištirta, o ligšiolinių studijų išvados neretai prieštarauja viena kitai. Iš trumpos literatūros apžvalgos matyti, kad aiškinant pasitenkinimą demokratija ir pasitikėjimą parlamentu pasitelkiami tie patys veiksniai. Išimtis yra tarpasmeninis pasitikėjimas, kuris įtraukiamas tik į tuos tyrimus, kurie aiškina pasitikėjimą parlamentu. Tyrimas turėtų parodyti, ar šie du politinės paramos rodikliai iš tiesų priklauso nuo tų pačių veiksnių.

1.3. Partinės sistemos fragmentacija, poliarizacija ir valdančiosios koalicijos dydis: kodėl analizuojama šių veiksnių įtaka?

Tai, kad politinę paramą aiškinančioje literatūroje nepavyko rasti aiškių ir išsamių atsakymų apie partinės sistemos fragmentacijos, poliarizacijos ir valdančiosios koalicijos dydžio poveikį, buvo viena priežasčių, paskatinusių įtraukti į tyrimą šiuos politinius veiksnius. Tikslas buvo dvejopas: išsiaiškinti sąveikų pobūdį (pavyzdžiui, ar didelė fragmentacija daro teigiamą, ar neigiamą įtaką politinės paramos rodikliams) ir šiuos ryšius detalizuoti, tai yra parodyti, kaip

---

¹⁶ Ramonaitė A., *Posovietinės Lietuvos politinė anatomija*, Vilnius: Versus Aureus, 2007, p. 144.

minėti politiniai veiksniai atsiliepia šalies politiniam procesui, o per jį ir politinei paramai.

Partinės sistemos fragmentacija, poliarizacija ir valdančiosios koalicijos dydis yra dinamiškai kintamieji, kurių įverčiai kinta po kiekvienų rinkimų¹⁷ (koalicijos dydis gali kisti dar dažniau). Ši savybė skiria pasirinktus politinius veiksnius nuo daugelio kitų literatūroje pateikiamų politinės paramos aiškinimų, parodančių, kodėl vienoje šalyje politinės paramos rodikliai yra geresni nei kitoje, bet neatsižvelgiančių į politinės paramos svyravimą bėgant laikui (pavyzdžiui, demokratiųjų institucijų „amžius“, politinė kultūra ir kt.). Galima teigti, kad trijų politinių veiksnių pasirinkimą padiktavo tyrimo tikslas – paaiškinti demokratijos veikimo vertinimo ir pasitikėjimo parlamentu svyravimus ne tik erdvėje, bet ir laike.

Pagaliau, ne paskutinį vaidmenį renkantis tyrimo nepriklausomuosius kintamuosius suvaidino ir autoriaus siekis atkreipti dėmesį į šalies politinio vyksmo poveikį politinės paramos rodikliams. Akademiniame literatūroje vis labiau išgalint ekonominiam politinės paramos aiškinimui, atitrūkstant nuo politinės plotmės, kuriai galų gale ir priklauso aiškinamasis objektas. Partinės sistemos fragmentacija, poliarizacija ir valdančiosios koalicijos dydis suteikė straipsnio autoriui patogų priėjimą prie šalies politinio proceso ir leido palyginti jo ir ekonominių veiksnių įtaką politinei paramai.

---

¹⁷ Su šiuo teiginiu galėtų nesutikti tie, kurie partinės sistemos poliarizaciją yra linkę laikyti istoriškai susiklostančiu, esmines visuomenės skirtis atspindinčiu ir dėl to pakankamai stabiliu reiškiniu. Iš tiesų, yra šalių, kuriose poliarizacija yra labiau ilgoji, nei trumpojo laikotarpio veiksnys (ryškiausias pavyzdys – Belgija). Vis dėlto kad tam tikras partinės sistemos poliarizacijos lygmuo šalyje taptų norma, būtinas partinės sistemos stabilumas. Nors kai kuriose Vakarų Europos šalyse partinės sistemos, o kartu ir partijų ideologinis išsidėstymas yra nusistovėję, jaunosiose Vidurio ir Rytų Europos demokratijose tam nebuvo jokių sąlygų. Per pirmąjį pokomunistinio laikotarpio dvidešimtmetį pastarųjų šalių partinėms sistemoms buvo būdingas nuolatinis naujų partijų radimasis ir senųjų ideologinis persigrupavimas. Todėl neturėtų stebinti nuolatinė VRE šalių partinių sistemų poliarizacijos kaita, neretai buvusi ir labai ryški (žr. priedą).

2. Duomenys ir metodai

Į statistinę analizę įtraukti duomenys apie dešimt VRE valstybių, praėjusiam dešimtmetyje įstojusią į ES, – Bulgariją, Čekiją, Estiją, Latviją, Lenkiją, Lietuvą, Rumuniją, Slovakiją, Slovėniją ir Vengriją. Analizuojamas laikotarpis – nuo 1991 iki 2011 m. Kiekvienoje šalyje kintamųjų įverčiai buvo fiksuojami penkis arba šešis kartus (tai priklausė nuo duomenų prieinamumo) ir taip iš viso gauti 57 atvejai (žr. priedą).

Partinės sistemos fragmentacijai matuoti buvo pasitelktas Markku Laakso ir Reino Taageperos pasiūlytas faktinio parlamentinių partijų skaičiaus (angl. *effective number of parties*) rodiklis, apskaičiuojamas pagal partijoms tenkančias vietų dalis parlamente¹⁸. Duomenys buvo imami iš Michaelo Gallagherio parengtos suvestinės, kurioje pateikiama informacija apie visų į tyrimą įtrauktų VRE šalių parlamentinę fragmentaciją po kiekvienų rinkimų¹⁹. Poliarizacija apibrėžiama kaip atstumas tarp dviejų ideologiškai tolimiausių parlamento partijų. Ją apskaičiuoti leidžia Manifestų tyrimo grupės (angl. *Manifesto Research Group*) atliktos partijų programų turinio analizės²⁰. Kiekvienos analizės rezultatas – skaitine forma pateikiamas ideologinis rodiklis, nurodantis partijos nuostatų kryptį (kairė ar dešinė) ir įvertinantis jų radikalumą. Matuojant poliarizaciją buvo atsižvelgiama tik į politiškaiki įtakingų partijų ideologinius rodiklius. Kiek tokių partijų buvo po kiekvienų rinkimų įvairiose šalyse, parodė jau minėtas faktinis

¹⁸ Laakso M., Taagepera R., „Effective“ Number of Parties: A Measure with Application to West Europe“, *Comparative Political Studies* 12 (1), 1979, p. 3–27.

¹⁹ Gallagher M., *Election Indices*, <http://www.google.lt/url?sa=t&rcct=j&q=michael%20gallagher%20effective%20parties&source=web&cd=1&ved=0CBsQFjAA&url=http%3A%2F%2Fwww.tcd.ie%2FPolitical_Science%2Fstaff%2Fmichael_gallagher%2FEISystems%2FDocts%2FElectionIndices.pdf&ei=XXbsToivGq7T4QTRy9mcCQ&usg=AFQjCNG-yZhUoWFuNtohtW0uL1gt8W8A&cad=rja>, 2012 11 17.

²⁰ Manifesto Project Database, <<https://manifestoproject.wzb.eu/>>, 2012 11 20.

parlamentinių partijų skaičius. Valdančiosios koalicijos dydis apskaičiuotas iš koalicijos turimų vietų parlamente atėmus minimalų vietų skaičių, leidžiantį formuoti valdančiąją daugumą.

Į tyrimą įtraukti ir du ekonominiai kintamieji. Jei gyventojų apklausa buvo atlikta metų pradžioje, fiksuotas praėjusių metų ekonominis augimas ir nedarbo lygis; jei metų pabaigoje – žiūrėta į tų metų, kai buvo atlikta apklausa, rodiklius²¹. Duomenys apie politinę paramą buvo imami iš gyventojų reprezentatyvių apklausų. Priklausomųjų kintamųjų įverčiai žymi procentą apklaustųjų, teigiamai atsakiusių į atitinkamą klausimą („ar pasitikite parlamentu?“ arba „ar esate patenkinti tuo, kaip demokratija veikia / vystosi jūsų šalyje?“).

Tyrime pasitelkiama mišri metodologija, kuri suprantama kaip įvairaus lygmens duomenų rinkimas ir skirtingų metodų taikymas, siekiant aiškiau nušviesti nagrinėjamą temą²². Mišri metodologija gali turėti įvairių paskirtį, o šiame tyrime ji taikoma kiekybinio tyrimo²³ rezultatams išplėtoti, išskleisti, detalizuoti (angl. *elaboration*)²⁴. Siekiama įvardyti nustatytos statistinės sąveikos priežastinį mechanizmą. Atliekama lyginamoji analizė, nagrinėjanti du atvejus. Buvo atsirinkti tie atvejai, kurie gerai atspindi kiekybinio tyrimo metu išryškėjusią tendenciją ir smarkiai skiriasi vienas nuo kito tiek nepriklausomojo, tiek priklausomojo kintamųjų reikšmėmis.

---

²¹ Eurostat, *Real GDP Growth Rate*, <<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&p-lugin=1&language=en&pcode=tec00115>>, 2012 11 17; United Nations Economic Commission for Europe, *Unemployment rate*, <<http://w3.unece.org/pxweb/dialog/Saveshow.asp?lang=1>>, 2012 11 20.

²² Olsen W., *Triangulation in Social Research: Qualitative and Quantitative Methods Can Really Be Mixed*, <ccsr.ac.uk/staff/Triangulation.pdf>, 2012 11 17.

²³ Svarbiausios kiekybiniame tyrime naudotos statistinės technikos – koreliacijų analizė, tiesinė regresija ir vienfaktorinė dispersinė analizė.

²⁴ Brannen J., „Mixing Methods: The Entry of Qualitative and Quantitative Approaches into the Research Process“, *International Journal of Social Research Methodology* 8 (3), 2005, p. 176.

3. Statistinės analizės rezultatai

3.1. Demokratijos veikimo vertinimas

1 lentelėje parodyta, kad iš visų į tyrimą įtrauktų nepriklausomųjų kintamųjų su demokratijos veikimo vertinimu stipriausiai susijęs nedarbo lygis. Nedarbo lygiui pakilus 3 %, patenkintųjų demokratijos veikimu sumažėja daugiau nei 2,5 %²⁵. Ekonomikos augimas ir partinės sistemos poliarizacija nedaro jokios įtakos analizuojamam politinės paramos rodikliui. Verta atkreipti dėmesį, kad, iš analizės pašalinus tris išskirtis²⁶, koreliacija tarp partinės sistemos fragmentacijos ir demokratijos veikimo vertinimo tampa statistiškai reikšminga²⁷. Didesnis parlamentinių partijų skaičius skatina žmones palankiau vertinti politinio režimo veikimą (žr. 1 pav.).

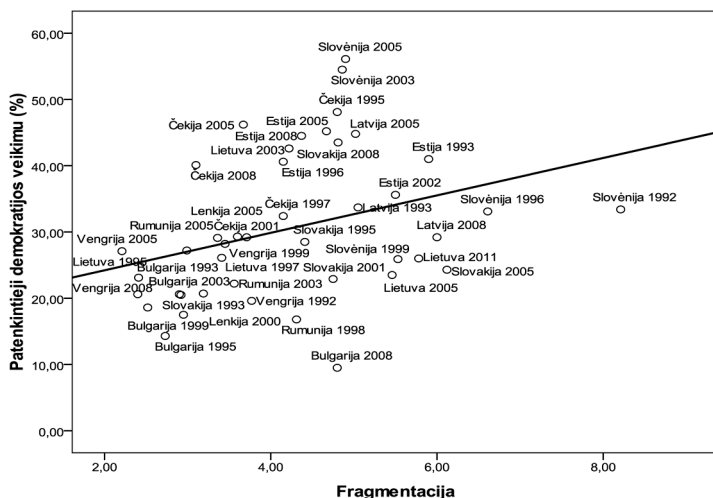
1 lentelė. Kiekvieno nepriklausomojo kintamojo ryšys su demokratijos veikimo vertinimu. Pearsono koreliacijos koeficientai

		Fragmen- tacija	Poliari- zacija	Koalici- jos dydis	Nedar- bo lygis	Ekono- minis augi- mas
Paten- kintieji demo- kratijos veikimu (%)	Pearsono koreliacijos koeficientas	0,147	0,092	-0,154	-0,348	0,075
	Statistinis reikšmingu- mas	0,331	0,564	0,306	0,033*	0,651
	Atvejų skaičius	46	42	46	38	39

²⁵ Tiesinės regresijos B koeficientas = -0,884 (p = 0,033).

²⁶ Duomenų išskirtys nustatytos remiantis statistiniais metodais, šiuo atveju – Kuko matu.

²⁷ Pearsono koreliacijos koeficientas = 0,330 (p = 0,031).

*1 pav. Fragmentacijos įtaka demokratijos veikimo vertinimui.
Duomenų pasiskirstymas²⁸*

Statistinė analizė taip pat parodė, kad valdančiosios koalicijos dydis neigiamai atsiliepia pasitenkinimui demokratija. Dirbant didelėms valdančiosioms koalicijoms, patenkintųjų demokratijos veikimu buvo mažiau (žr. 2 lentelę). Prisiminus, kad didelių koalicijų valdomose šalyse yra daugiau demokratinio proceso laimėtojų, šią išvadą reikėtų laikyti netikėta. Akivaizdu, jog didelės valdančiosios koalicijos suteikia šalies politiniam vyksmui nepasitenkinimą demokratijos veikimu skatinančių bruožų. Kokie tie bruožai, aiškinamasi ketvirtame skyriuje.

²⁸ Šiame grafike nėra trijų išskirčių – Rumunijos 1991 m., Latvijos 1998 m. ir Lenkijos 2008 m. (duomenų išskirtys nustatytos remiantis Kuko matu).

2 lentelė. Koalicijos dydžio įtaka demokratijos veikimo vertinimui. Vienfaktorinė dispersinė analizė²⁹

	Atvejų skaičius	Patenkintųjų demokratija vidurkis (%)
Didelės koalicijos	10	≈ 24,9
Mažos arba vidutinio dydžio koalicijos	36	≈ 33,2
Iš viso	35	≈ 31,4

3.2. Pasitikėjimas parlamentu

Nei politiniai, nei ekonominiai kintamieji nėra statistiškai reikšmingai susiję su pasitikėjimu parlamentu (žr. 3 lentelę). Daugialypė tiesinė regresija parodė, kad visi penki veiksniai kartu paaiškina tik apie 11 % pasitikėjimo parlamentu duomenų sklaidos³⁰. Tokie rezultatai leidžia spėti, kad pasitikinčiųjų parlamentu procentas yra ypač jautrus specifiniams *ad hoc* veiksniams, kaip antai įstatymo leidėjo priimti sprendimai ar parlamente kilę korupcijos skandalai. Tai galėtų paaiškinti gana menką į šį tyrimą įtrauktų kintamųjų poveikį pasitikėjimui parlamentu.

3 lentelė. Kiekvieno nepriklausomojo kintamojo ryšys su pasitikėjimu parlamentu. Pearsono koreliacijos koeficientai

		Fragmen-tacija	Poliari-zacija	Koa-licijos dydis	Ne-darbo lygis	Ekono-mikos augi-mas
Pasiti-kintieji	Pearsono korelia-cijos koeficientas	-0,215	-0,223	0,227	-0,210	0,218
parla-mentu	Statistinis reikš-mingumas	0,147	0,146	0,130	0,183	0,155
(%)	Atvejų skaičius	47	44	46	42	44

²⁹ $F = 4,237$ ($p = 0,045$); $ETA^2 = 0,088$.

³⁰ $R^2 = 0,113$. Palyginimui, visi penki nepriklausomieji kintamieji paaiškina apie 21 % pasitenkinimo demokratija duomenų sklaidos ($R^2 = 0,209$).

Vis dėlto šio tyrimo kontekste du veiksniai yra šiek tiek ryškesni už kitus – tai partinės sistemos poliarizacija ir ekonomikos augimas³¹. Dideli ideologiniai skirtumai tarp parlamentinių partijų dažniausiai reiškia, kad pasitikėjimas parlamentu bus santykinai mažesnis (žr. 4 lentelę). Taip pat pastebėta, kad tada, kai šalių ekonomikos traukėsi arba augo tik labai nedaug, pasitikinčiųjų parlamentu buvo mažiau (žr. 5 lentelę).

4 lentelė. *Poliarizacijos įtaka pasitikėjimui parlamentu. Vienfaktorinė dispersinė analizė*³²

	Atvejų skaičius	Pasitikinčiųjų parlamentu vidurkis (%)
Didelė poliarizacija	12	≈ 19,8
Maža arba vidutinė poliarizacija	32	≈ 29,7
Iš viso	44	≈ 27

5 lentelė. *Ekonominio augimo įtaka pasitikėjimui parlamentu. Vienfaktorinė dispersinė analizė*³³

	Atvejų skaičius	Pasitikinčiųjų parlamentu vidurkis (%)
Mažas ekonomikos augimas	14	≈ 20
Vidutinis arba didelis ekonomikos augimas	30	≈ 26,8
Iš viso	44	≈ 24,6

Apibendrinant statistinę analizę reikia pabrėžti, kad dviem analizuojamiems politinės paramos rodikliams įtaką daro ne tie patys veiksniai. Nors nedarbo lygis, partinės sistemos fragmentacija ir valdančiosios koalicijos dydis atsiliepia demokratijos veikimo verti-

³¹ Taip leidžia teigti vienfaktorinės dispersinės analizės rezultatai.

³² $F = 6,540$ ($p = 0,014$); $ETA^2 = 0,135$.

³³ $F = 4,067$ ($p = 0,050$); $ETA^2 = 0,088$.

nimui, nepanašu, kad šie kintamieji būtų susiję su pasitikėjimu parlamentu. Stipriausias statistinis ryšys nustatytas tarp nedarbo lygio ir pasitenkinimo demokratija: kuo daugiau neturinčiųjų darbo, tuo mažiau teigiamai vertinančiųjų demokratijos veikimą. Didelis parlamentinių partijų skaičius daro teigiamą įtaką pasitenkinimui demokratija. Pastaroji išvada atliepia A. H. Millerio ir O. Listhaug pastabą, kad mažesnis politinių partijų skaičius apriboja politinį pasirinkimą. Pagaliau, kai valdančiosios koalicijos didelės, patenkintųjų demokratija procentas būna mažesnis. Kadangi pastaroji statistinė išvada neturi jokio teorinio pagrindimo, kitame skyriuje bus siekiama nuodugniau panagrinėti koalicijos dydžio ir demokratijos veikimo vertinimo ryšį.

4. Koalicijos dydžio įtaka šalies politiniam procesui: Čekijos ir Bulgarijos lyginamoji analizė

Prieš pradėdant gilintis į Bulgarijos ir Čekijos politinius procesus, būtina paaiškinti analizės atvejų pasirinkimo logiką. Kokybinė analizė dažnai atliekama siekiant paaiškinti konkrečių atvejų išskirtinumą, jų nesutikimą su teorija. Šiuo atveju turime tik netikėtą statistinės analizės išvadą, neparemtą jokiais aiškinamaisiais teiginiais – kitaip tariant, neturime teorijos. Iš apžvelgtos literatūros tik C. J. Andersono ir C. A. Guillory tyrime yra pagrįstas valdančiosios koalicijos dydžio ir demokratijos veikimo vertinimo ryšys. Anot autorių, pasitenkinimas demokratijos veikimu yra didesnis tose šalyse, kuriose daugiau demokratinio proceso laimėtojų (kitaip tariant, šalyse, kuriose yra didelės valdančiosios koalicijos). Kadangi statistinės analizės metu buvo užfiksuotas atvirkštinis ryšys tarp koalicijos dydžio ir pasitenkinimo demokratija, tenka suabejoti šios logikos pritaikomumu politinės paramos svyravimams VRE šalyse aiškinti. Ieškant statistinės analizės metu nustatytą tendenciją paremiančio aiškinimo, būtina „iš arčiau“ pažvelgti į koalicijos dydžio ir demokratijos veikimo vertinimo ryšį. Dėl šios priežasties pasirinkti tendenciją atitinkantys atvejai,

kurių nuodugni lyginamoji analizė galėtų tapti pirmu žingsniu link paaiškinimo, kodėl didelės valdančiosios koalicijos neigiamai atsiliepia demokratijos veikimo vertinimui.

2007 m. sausį po užtrukusio valdžios formavimo proceso Čekijos Pilietinės demokratijos, Krikščionių demokratų ir Žaliųjų partijos pagaliau sugebėjo patvirtinti naują vyriausybę. Formaliai valdančiajai koalicijai trūko vieno balso iki daugumos žemuosiuose rūmuose, bet faktiškai ji tą daugumą turėjo, nes du opozicinei socialdemokratų frakcijai priklausę parlamentarai išpareigojo remti vyriausybę. Po pusantrų metų pradėti rinkti duomenys parodė, kad Čekijoje pasitenkinimas demokratija yra gana didelis – 40,1 %. Bulgarijoje po 2005 m. vasarą vykusių parlamento rinkimų buvo suformuota didžioji koalicija. Ją sudarė trys daugiausia balsų gavusios politinės jėgos – Koalicija už Bulgariją (joje dominavo Bulgarijos socialistai), Nacionalinis judėjimas už Simeoną II ir turkų mažumai atstovaujantis Judėjimas dėl teisių ir laisvių. Praėjus dvejiems su puse metų pasitenkinimas demokratija Bulgarijoje tesiekė 9,5 %. Šioje straipsnio dalyje nagrinėjami atitinkami abiejų šalių politiniai laikotarpiai, siekiant nustatyti tarpines grandis, siejančias koalicijos dydį su demokratijos veikimo vertinimu.

5 lentelė. *Čekijos Atstovų Rūmų sudėtis nuo 2006 m. birželio (iš viso 200 vietų)*³⁴

Valdančiosios partijos	Opozicinės partijos
Pilietinės demokratijos partija (81 vieta)	Čekijos socialdemokratų partija (74 vietos)
Krikščioniška ir demokratiška sąjunga – Čekoslovakijos liaudies partija (13 vietų)	Čekijos ir Moravijos komunistų partija (26 vietos)
Žaliųjų partija (6 vietos)	
Iš viso – 100 vietų	Iš viso – 100 vietų

³⁴ Duomenys apie tikslus rinkimų rezultatus paimti iš Adamo Carro rinkimų archyvo, <<http://psephos.ad-am-carr.net>>, 2013 02 09.

6 lentelė. *Bulgarijos parlamento sudėtis nuo 2005 m. birželio (iš viso 240 vietų)*

Valdančiosios partijos	Opozicinės partijos
Koalicija už Bulgariją (82 vietos)	Nacionalinis susivienijimas „Ataka“ (21 vieta)
Nacionalinis judėjimas už Simeoną II (53 vietos)	Jungtinės demokratinės pajėgos (20 vietų)
Judėjimas dėl teisių ir laisvių (34 vietos)	Demokratai už stiprią Bulgariją (17 vietų)
	Bulgarijos liaudies sąjunga (13 vietų)
Iš viso – 169 vietos	Iš viso – 71 vieta

Kadangi Čekijoje valdančioji koalicija buvo tokia trapi, net ir vienas parlamentaras, nuosekliai laikydamasis principinės pozicijos vienu ar kitu politiniu klausimu, galėjo kelti grėsmę vyriausybės stabilumui. 2007 m. birželį valdančiajai Pilietinės demokratijos partijai priklausęs parlamentaras Vlastimilas Tlustý ėmė reikalauti pakeisti fiskalinių reformų paketo – svarbiausio 2007 m. politinio projekto Čekijoje – nuostatas, grasindamas neremti vyriausybės pateikto varianto. Vyriausybė buvo priversta pradėti derybas su V. Tlustý ir jo šalininkais³⁵, nes dar anksčiau buvo nutarta susieti fiskalinių reformų paketo klausimą su visos vyriausybės likimu. V. Tlustý pavyzdžiu pasekė ir keletas kitų parlamentarų, siekusių pakeisti fiskalinės reformos nuostatas³⁶. Taigi Čekijos Parlamentas buvo vieta, kur buvo formuluojami svarbiausi šalies politiniai sprendimai.

Bulgarijoje atskirų parlamentarų spaudimas vyriausybei buvo neįmanomas dėl didelės valdančiosios koalicijos, suteikusios vykdomajai valdžiai tvirtas politines pozicijas. Esant tokioms aplinkybėms

³⁵ Lazarova D., *Party Rebel Forces Prime Minister's Hand*, <<http://www.radio.cz/en/section/curaffrs/party-rebel-forces-prime-ministers-hand>>, 2012 11 08.

³⁶ Lazarova D., *Government's Fiscal Reform Package Wins Approval*, <<http://www.radio.cz/en/section/curaffrs/governments-fiscal-reform-package-wins-approval>>, 2012 11 09.

politinės galios centras buvo ne parlamente, o vyriausybėje ir iš partijų lyderių sudarytoje „koalicijos taryboje“. Pastarasis politinis darinys turėjo didelę įtaką Bulgarijos politikoje, nors ir nebuvo gavęs jokių įstatymais nustatytų įgaliojimų³⁷. Parlamento vaidmuo apsiribojo svarbiausių politinių sprendimų tvirtinimu. Šią funkciją Bulgarijos įstatymų leidėjas uoliai vykdė: tiek valstybės biudžeto įstatymai, tiek konstitucinės reformos, būtinos stojimo į ES procesui užbaigti, buvo priimamos su didžiule persvara.

Čekijoje 2007 m. buvo svarstoma mokesčių reforma. Kai vyriausybė pateikė reformos kontūrus, ekonomistai ėmė tikinti, kad pokyčiai nėra pakankamai radikalūs³⁸. Valdantieji numatė mažinti gyventojų pajamų apmokestinimą ir tuo pat metu didinti pridėtinės vertės mokesť. Buvo pažymima, kad siūloma reforma nesumažins mokesčių naštos, bet tuo pat metu nepadės suvaldyti ir šalies biudžeto deficito³⁹. Kai kurie kritikai atvirai vadino vyriausybės planus „pseudoreforma“, nes jie „nėra panašūs nei į Slovakijoje įgyvendintą liberalią reformą, nei į modernią socialinę reformą, kurią pasirinko Jungtinė Karalystė“⁴⁰. Čekijos žiniasklaida kėlė versiją, kad vyriausybė, rengdama gana nuosaičių mokesčių reformos projektą, atsižvelgė į savo silpnas pozicijas parlamento žemuosiuose rūmuose⁴¹. Parlamentui turėjo būti teikiamas kompromisinis mokesčių reformos variantas, nes tik tai leido vyriausybei tikėtis visų valdančiajai koalicijai priklaususių parlamentarų paramos. Nuosaičių mokesčių reforma nepasitenkinimo bangos Čekijos visuomenėje nesukėlė.

³⁷ Spirova M., „Bulgaria“, *European Journal of Political Research* 46, 2007, p. 906.

³⁸ O'Connor C., „Proposed Reforms not Radical Enough Say Critics“, <<http://www.radio.cz/en/section/curaffrs/proposed-tax-reforms-not-radical-enough-say-critics>>, 2012 11 10.

³⁹ Horakova P., *Cabinet Unveils Package of Tax, Spending Reform*, <<http://www.radio.cz/en/section/curaffrs/cabinet-unveils-package-of-tax-spending-reform>>, 2012 11 10.

⁴⁰ O'Connor.

⁴¹ Horakova P., *What can Czechs Expect from the Government-proposed Tax and Social Reforms?*, <<http://www.radio.cz/en/section/talking/what-can-czechs-expect-from-the-government-proposed-tax-and-social-reforms>>, 2012 11 10.

To paties negalima pasakyti apie Bulgarijoje vykdytą fiskalinę politiką. Nepaisant įvairių socialinių grupių protestų, didžioji koalicija laikėsi griežtos fiskalinės drausmės: 2006–2008 m. Bulgarijos biudžetas buvo perviršinis⁴². Tokia biudžeto politika buvo suprantama, nes tuo metu buvo būtina parodyti ES, kad šalis sugeba puikiai valdyti viešuosius finansus. Labai palankias sąlygas laikytis fiskalinės drausmės sudarė tuometinis politinis kontekstas. Turėdama ryškią daugumą parlamente ir būdama užtikrinta dėl svarbiausių balsavimų baigties, vyriausybė galėjo teikti taupius ir nepopuliarius biudžeto projektus. Priešingai nei Čekijoje, jai nereikėjo eiti į kompromisus. Vis dėlto vyriausybės veiksmai buvo labai nepopuliarūs. Griežta finansų politika ne tik nuteikė prieš vyriausybę išlaidų didinimu tiesiogiai suinteresuotas socialines grupes⁴³, bet ir prisidėjo prie prarajos, skiriančios valdžią nuo piliečių, gilinimo. Nuolat pasikartojantys vieši protestai ir streikai skatino naratyvą apie tolimą, bejausmę ir neteisingą valdžią, su kuria belieka tik kovoti.

Dar vienas aspektas, kuriuo skyrėsi Čekija ir Bulgarija, yra parlamentinės opozicijos struktūra. Čekijoje didžiausia opozicinė partija buvo socialdemokratai, 200 vietų Atstovų Rūmuose turėję 74 mandatus (žr. 5 lentelę). Tai yra stipri sisteminė partija, gebanti pateikti visuomenei rimtas politines alternatyvas. Jos yra būtinos, kad opozicija galėtų vykdyti svarbiausią savo funkciją – neleisti žmonių nusiylimui valdžia pavirsti į nepasitenkinimą režimu. Čekijos opozicija, kurioje vyravo socialdemokratai, buvo pajėgi šią funkciją atlikti.

Bulgarijoje trims rinkimus laimėjusioms politinėms partijoms sudarius valdančiąją koaliciją, didžiausia opozicine partija tapo nacionalinis susivienijimas „Ataka“ (toliau – „Ataka“). Mažoje Bulgarijos opozicijoje kraštutiniams nacionalistams užteko 21 manda-

⁴² Eurostat, *General Government Deficit/surplus*, <<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tec00127&plugin=1>>, 2013 02 11.

⁴³ Žr., pavyzdžiui: Novinite.com, *80% of Bulgarian Teachers Striking – Unions*, <http://www.novinite.com/view_news.php?id=85741>, 2012 11 09.

to, kad būtų gausiausia opozicinė jėga (žr. 6 lentelę). „Ataką“ kurią laiką buvus pagrindinę alternatyvą valdantiejiems patvirtino ir 2006 m. vykę prezidento rinkimai. Juose į antrą turą kartu su tuometiniu šalies vadovu socialistu Georgi Parvanovu pateko „Atakos“ lyderis Volenas Siderovas⁴⁴.

Vis dėlto „Ataka“ negalėjo tapti lygiaverčiu politiniu konkurentu valdančiosioms partijoms. Ne tik dėl to, kad ji pasisakė prieš NATO ir laikėsi euroskeptiškų ir ksenofobiškų pažiūrų, bet ir dėl elementaraus pasiūlymų, kaip reikėtų spręsti Bulgarijos problemas, stygiaus⁴⁵. Partijos įvaizdžiui pakenkė ir Volenui Siderovui iškelta byla dėl rasinės neapykantos⁴⁶ bei vieno „Atakos“ nario sukeltos pasipiktinimo bangos Europos Parlamente⁴⁷. Dėl tuometinės politinės konfigūracijos didelė dalis bulgarų buvo ne tik nepatenkinti valdančiųjų veiksmais, bet ir nematė opozicijos gretose priimtinių alternatyvų. Natūralus tokios situacijos padarinys – didėjantis nepasitenkinimas politinio režimo veikimu.

Bulgarijos ir Čekijos lyginamosios analizės metu buvo nustatyti trys politinio proceso bruožai, prisidėję prie didelio Bulgarijos piliečių nepasitenkinimo demokratijos veikimu 2008 m. Pirma, didelė valdančioji koalicija apribojo svarbiausios demokratinės institucijos – parlamento – politinį vaidmenį. Antra, ji sudarė palankias sąlygas griežtai ir nepopuliariai ekonominei politikai vykdyti. Trečia, didelė valdančioji koalicija susiaurino opozicijos gretas, sudarydama sąlygas padidėti antisisteminių partijų įtakai ir palikdama didelę rinkėjų dalį be pri-

---

⁴⁴ Novinite.com, *Bulgaria's President – 60,77%, Faces 22,5% Nationalist in Run-Off*, <http://www.novinite.com/view_news.php?id=71558>, 2012 11 10.

⁴⁵ Engelbrekt K., *Is This Man For Real?*, <http://www.vagabond.bg/index.php?option=com_content&view=article&id=1208%3Ais-this-man-for-real-&catid=61%3Abulgaria-politics&Itemid=12>, 2012 11 10.

⁴⁶ Novinite.com, *Bulgarian Nationalists Leader Trial Delayed*, <http://www.novinite.com/view_news.php?id=63897>, 2012 11 10.

⁴⁷ Dimitrova C., *Disgrace in the European Parliament*, <http://www.vagabond.bg/index.php?option=com_content&view=article&id=1191%3Adisgrace-in-the-european-parliament&catid=61%3Abulgaria-politics&Itemid=12>, 2012 11 10.

imtinų politinių alternatyvų. Šių politinio gyvenimo reiškinių visuma neigiamai atsiliepė demokratijos veikimo vertinimui Bulgarijoje.

Išvados

Stipriausias statistinis ryšys sieja nedarbo lygį ir demokratijos veikimo vertinimą. Nors Vakarų visuomenės taip pat linkusios vertinti demokratijos veikimą pagal ekonominius kriterijus⁴⁸, pokomunistiniame regione tam esama daugiau priežasčių. Iki demokratinio režimo įvedimo VRE šalyse valstybė tiesiogiai rūpindavosi užimtumo palaišymu centralizuotos ekonomikos sąlygomis. Tyrimo rezultatai rodo, kad politinė ir ekonominė santvarka pasikeitė kur kas greičiau nei žmonių lūkesčiai. Tos VRE šalys, kurios siekia tapti konsoliduotomis demokratijomis, užimtumo politikai turėtų skirti ypatingą dėmesį.

Taip pat paaiškėjo, kad demokratijos veikimo vertinimui neigiamai atsiliepiama mažas parlamentinių partijų skaičius ir didelės valdančiosios koalicijos. Pasitikėjimas parlamentu buvo mažesnis tais atvejais, kai ideologiniai skirtumai tarp parlamentinių partijų buvo dideli, ir tuomet, kai ekonomika traukėsi arba augo tik labai nedaug. Tai, kad pasitenkinimas demokratija ir pasitikėjimas parlamentu priklauso nuo skirtingų veiksnių, rodo, jog VRE šalių piliečiai politiniam režimui ir parlamentui kelia skirtingus reikalavimus. Mažėjantis nedarbas skatina palankiau vertinti demokratijos veikimą, bet pasitikėjimo parlamentu nedidina. Taigi VRE piliečiai geba atskirti skirtingo lygmens politinius reiškinius ir, tikėtina, yra labiau politiškai išprusę, nei įprasta manyti. Tyrimo išvados turėtų paskatinti politikos mokslininkus aiškinti skirtingus politinės paramos rodiklius atskirai.

Kyla rimtų abejonių, ar analizuojant VRE šalis tikslinga vartoti C. J. Andersono ir C. A. Guillory siūlomą „demokratinio proceso laimėtojų“ sąvoką. Kadangi jaunosiose pokomunistinėse demokratijose

---

⁴⁸ Norris P., sud., *Critical Citizens: Global Support for Democratic Government*, Oxford: Oxford University Press, 1999, p. 205.

įprasta labai greitai nusivilti rinkimus laimėjusiomis partijomis, nelieka ir demokratinio proceso laimėtojų. Nenuostabu, kad demokratijos veikimas VRE šalyse vertinamas ne pagal tai, kokios partijos yra valdžioje, o pagal kitus kriterijus. Čekijos ir Bulgarijos lyginamoji analizė parodė, kad didelė valdančioji koalicija, užuot sukūrusi gausią demokratinio proceso laimėtojų grupę, apriboja parlamento politinį vaidmenį, sudaro palankias sąlygas griežtai ir nepopuliariai ekonominei politikai vykdyti ir palieka didelę rinkėjų dalį be priimtinių politinių alternatyvų. Šių politinio gyvenimo reiškinių visuma didina nepasitenkinimą demokratijos veikimu.

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

Anderson C., „Parties, Party Systems, and Satisfaction with Democratic Performance in The New Europe“, *Political Studies* 46, 1998, p. 572–588.

Anderson C., Guillory C., „Political Institutions and Satisfaction with Democracy: A Cross-National Analysis of Consensus and Majoritarian Systems“, *The American Political Science Review* 91 (1), 1997, p. 66–81.

Boidi M., „Trust in Legislatures in Latin America: Bringing Parties In“, Paper for 21st World Congress of the International Political Science Association, 2009.

Brannen J., „Mixing Methods: The Entry of Qualitative and Quantitative Approaches into the Research Process“, *International Journal of Social Research Methodology* 8 (3), 2005, p. 173–184.

Diamond L., *Developing Democracy: Toward Consolidation*, Baltimore; London: J. Hopkins University Press, 1999.

Dimitrova C., *Disgrace in the European Parliament*, <http://www.vagabond.bg/index.php?option=com_content&view=article&id=1191%3Adisgrace-in-the-european-parliament&catid=61%3Abulgaria-politics&Itemid=12>, 2012 11 10.

Engelbrekt K., *Is This Man For Real?*, <http://www.vagabond.bg/index.php?option=com_content&view=article&id=1208%3Ais-this-man-for-real&catid=61%3Abulgaria-politics&Itemid=12>, 2012 11 10.

Eurostat, *Real GDP Growth Rate*, <<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&language=en&pcode=tec00115>>, 2012 11 17.

Ezrow L., Xezonakis G., „Citizen Satisfaction with Democracy and Parties' Policy Offerings“, *Comparative Political Studies* 44 (9), 2011, p. 1152–1178.

Gallagher M., *Election Indices*, <http://www.google.lt/url?sa=t&rct=j&q=michael%20gallagher%20effective%20parties&source=web&cd=1&ved=0CBsQFjAA&url=http%3A%2F%2Fwww.tcd.ie%2FPolitical_Science%2Fstaff%2Fmichael_g

allagher%2FEISystems%2FDocts%2FElectionIndices.pdf&ei=XKbsToivGq7T4QTRy9mcCQ&usg=AFQjCNG-yZhUOaWFEuNtohtW0uL1gt8W8A&cad=rja>, 2012 11 17.

Haggard S., Kaufman R., „The Challenges of Consolidation“, *Journal of Democracy* 5 (4), 1994, p. 5–16.

Horakova P., *Cabinet Unveils Package of Tax, Spending Reform*, <<http://www.radio.cz/en/section/-curaffrs/cabinet-unveils-package-of-tax-spending-reform>>, 2012 11 10.

Horakova P., *What can Czechs Expect from the Government-proposed Tax and Social Reforms?*, <http://www.radio.cz/en/section/talking/what-can-czechs-expect-from-the-government-proposed-tax-and-social-reforms>>, 2012 11 10.

Klingemann H., Fuchs D. ir Zielonka J., sud., *Democracy and Political Culture in Eastern Europe*, London; New York: Routledge, 2006.

Inglehart R., *Culture Shift in Advanced Industrial Society*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1990.

Laakso M., Taagepera R., „Effective“ Number of Parties: A Measure with Application to West Europe“, *Comparative Political Studies* 12 (1), 1979, p. 3–27.

Lane J., Ersson S., *Democracy: A Comparative Approach*, London: Routledge, 2003.

Lazarova D., *Government's Fiscal Reform Package Wins Approval*, <<http://www.radio.cz/en/section/on/curaffrs/governments-fiscal-reform-package-wins-approval>>, 2012 11 09.

Lazarova D., *Party Rebel Forces Prime Minister's Hand*, <<http://www.radio.cz/en/section/curaffrs/party-rebel-forces-prime-ministers-hand>>, 2012 11 09.

Lijphart A., „Democracies: Forms, Performance, and Constitutional Engineering“, *European Journal of Political Research* 25, 1994, p. 1–17.

Linz Juan J., Stepan A., *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America and Post-communist Europe*, Baltimore; London: J. Hopkins Univ. Press, 1996.

Manifesto Project Database, <https://manifestoproject.wzb.eu/>, 2012 11 20.

van der Meer T., „In What We Trust? A Multi-level Study into Trust in Parliament as an Evaluation of State Characteristics“, *International Review of Administrative Sciences* 76 (3), 2010, p. 517–536.

Miller A., Lijphart O., „Political Parties and Confidence in Government: A Comparison of Norway, Sweden and the United States“, *British Journal of Political Science* 29, 1990, p. 357–386.

Mishler W., Rose R., „What are the Origins of Political Trust?: Testing Institutional and Cultural Theories in Post-communist societies“, *Comparative Political Studies* 34 (1), 2001, p. 30–62.

Norris P., sud., *Critical Citizens: Global Support for Democratic Government*, Oxford: Oxford University Press, 1999.

Novinite.com, *80 % of Bulgarian Teachers Striking – Unions*, <http://www.novinite.com/view_news.php?id=85741>, 2012 11 09.

Novinite.com, *Bulgarian Nationalists Leader Trial Delayed*, <http://www.novinite.com/view_news.php?id=63897>, 2012 11 10.

Novinite.com, *Bulgaria's President – 60,77 %, Faces 22,5 % Nationalist in Run-Off*, <http://www.novinite.com/view_news.php?id=71558>, 2012 11 10.

O'Connor C., „Proposed Reforms not Radical Enough Say Critics“, <<http://www.radio.cz/en/section/curraffrs/proposed-tax-reforms-not-radical-enough-say-critics>>, 2012 11 10.

Olsen W., *Triangulation in Social Research: Qualitative and Quantitative Methods Can Really Be Mixed*, <ccsr.ac.uk/staff/Triangulation.pdf>, 2012 11 17.

Ramonaitė A., *Posovietinės Lietuvos politinė anatomija*, Vilnius: Versus Aureus, 2007.

Sartori G., *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*, Colchester: ECPR, 2005.

Spirova M., „Bulgaria“, *European Journal of Political Research* 46, 2007, p. 901–908.

United Nations Economic Commission for Europe, *Unemployment Rate*, <<http://w3.unece.org/px/web/dialog/Saveshow.asp?lang=1>>, 2012 11 20.

Wagner A. F., Dufour M., Schneider F., „Satisfaction not Guaranteed – Institutions and Satisfaction with Democracy in Western Europe“, No 910, 2003.

Wagner A. F., Schneider F., „Satisfaction with Democracy and the Environment in Western Europe“, *CESifo Working Paper No 1660*, 2006.

Wagner A. F., Schneider F., Halla M., „The Quality of Institutions and Satisfaction with Democracy in Western Europe – A Panel Analysis“, *European Journal of Political Economy* 25, 2009.

Weil F. D., „The Sources and Structure of Legitimation in Western Democracies: A Consolidated Model Tested with Time-Series Data in Six Countries Since World War II“, *American Sociological Review* 54 (5), 1989, p. 682–706.

SUMMARY

POLITICAL SUPPORT IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE: THE EFFECT OF PARTY SYSTEM AND COALITION SIZE

High figures of political support are a necessary ingredient of consolidated democracy. Although the low standards of both satisfaction with democracy and trust in parliament in CEE countries are well known, one cannot say much about the factors underlying the fluctuation of these two indicators. The paper examines the effect of parliamentary fragmentation, polarization and ruling coalition size on satisfaction with democracy and trust in parliament. Statistical analysis, encompassing 10 CEE countries from 1991 to 2011, is used to measure the impact of political factors, while the effect

of economic growth and unemployment rate is also evaluated. The most important statistical techniques used in the research are correlation analysis, linear regression, and a single-factor analysis of variance. A two-case comparative analysis is also carried out, with the aim of elaborating one of the findings of statistical analysis.

The strongest finding suggests that there is a negative relation between unemployment rate and satisfaction with democracy. Furthermore, satisfaction with a political regime is undermined by a small number of parliamentary parties and large ruling coalitions. Trust in parliament tends to be lower when ideological differences among parliamentary parties are sizable, as well as at the times of economic recession or marginal growth. The fact that satisfaction with democracy and trust in parliament depend on different factors indicates the ability of CEE citizens to distinguish between different political phenomena. This conclusion contradicts the prevalent belief that the political sophistication in CEE countries is low.

Generally, there are more winners of democratic competition when a large ruling coalition is formed. However, statistical analysis has shown that large ruling coalitions are usually followed by low satisfaction with democracy. This should be taken as a sign that, in the case of CEE countries, distinction between losers and winners of democratic competition is irrelevant, because citizens tend to turn away from their chosen parties very quickly. Instead, when asked to evaluate the functioning of democracy, they concentrate on the negative consequences of large ruling coalitions. A comparative analysis of political realities in the Czech Republic and Bulgaria has shown that a large ruling coalition diminishes the political role of parliament, provides a strong ground for the implementation of a strict and unpopular economic policy and leads to the lack of viable political alternatives in the ranks of parliamentary opposition. The complex of these political phenomena contributes to the low satisfaction with democracy.

*1 priedas. Statistinei analizei naudoti duomenys*⁴⁹

Atvejis	Frag- menta- cija	Polia- riza- cija	Koa- licijos dydis	Ekono- mikos augimas (%)	Ne- darbo lygis (%)	Pasitenkini- mas demokrati- ja (%)	Pasitikėji- mas parlamen- tu (%)
Bulgarija (1993 m.)	2,41	12,8	9	–	21,4	23,1	–
Bulgarija (1995 m.)	2,73	26,2	4	–	16,5	14,3	–
Bulgarija (1999 m.)	2,52	8,4	16	2	15,7	18,6	32,7
Bulgarija (2003 m.)	2,92	24,3	20	5,5	13,7	20,5	17,8
Bulgarija (2008 m.)	4,80	35,2	48	6,4	6,9	9,5	11,3
Bulgarija (2011 m.)	3,34	12,4	–4	0,4	10,3	–	19,8
Čekija (1995 m.)	4,80	–	4	6,2	4,1	48,1	–
Čekija (1997 m.)	4,15	26,7	–2	–0,9	4,4	32,4	–
Čekija (2001 m.)	3,71	39,7	–27	4,2	8,7	29,2	19,8
Čekija (2005 m.)	3,67	50,2	0	4,7	8,3	46,2	16,9
Čekija (2008 m.)	3,10	43	–1	3,1	4,4	40,1	17
Čekija (2011 m.)	4,51	39,6	17	2,5	7,3	–	12
Estija (1993 m.)	5,9	72,7	0	–	–	41	–
Estija (1996 m.)	4,15	24,5	9	5,9	–	40,6	43,8

⁴⁹ Renkant duomenis apie politinę paramą buvo naudojamos šių apklausų rezultatai: Pasaulio vertybių tyrimas (1995–1997, 2000 m.), Europos vertybių tyrimas (2008 m.), „Eurobarometro“ apklausos (63,4 (2005 m.), 67,2 (2007 m. balandis–gegužė), 75,3 (2011 m. gegužė)), šalių kandidačių „Eurobarometro“ apklausos (2001, 2002, 2003 m.), porinkiminės apklausos (Rumunija, 1993 m., Vengrija, 1994 m., Čekija, 1996 m., Lenkija, 1997, 2001 m.), kitos apklausos („Vertybės ir rinkimai Estijoje, Lietuvoje ir Latvijoje 1992–1993 m.“, „Dabartinės Slovakijos problemos“ (1999 m.), „Viešoji nuomonė Slovėnijoje 1992 m.: demokratizacijos procesas“, „Lyginamoji rinkimų sistemų studija: Slovėnijos viešosios nuomonės apklausa“ (1996 m.), „Demokratijos konsolidacija Vidurio ir Rytų Europoje 1990–2001 m.“. Visų apklausų duomenys yra pateikti tinklalapyje <<http://zacat.gesis.org/webview/>>.

Estija (2002 m.)	5,50	32,4	-5	6,6	10,3	35,6	37,8
Estija (2005 m.)	4,67	26,2	9	6,3	9,7	45,2	43,8
Estija (2008 m.)	4,37	36,2	9	-4,2	5,5	44,5	28,7
Vengrija (1995 m.)	2,90	28,1	84	-	5,6	20,6	-
Vengrija (1992 m.)	3,77	23,6	35	-	7,4	19,6	49,1
Vengrija (1999 m.)	3,45	2	19	4,1	8,7	28,2	41,1
Vengrija (2005 m.)	2,21	18,7	3	4,8	6,1	27,1	31,3
Vengrija (2008 m.)	2,40	13,5	-8	0,9	7,8	20,6	20,6
Vengrija (2011 m.)	2	10,7	68	1,3	11,2	-	35,6
Latvija (1993 m.)	5,05	-	-2	-11,4	-	33,7	-
Latvija (1998 m.)	7,59	68,1	14	5,4	14,3	24,3	18,8
Latvija (2001 m.)	5,49	22,5	19	7,3	12,9	-	25,3
Latvija (2005 m.)	5,02	14	17	8,9	11,2	44,8	29,7
Latvija (2008 m.)	6	-	8	-3,3	8	29,2	20,2
Latvija (2011 m.)	3,93	-	4	-0,9	19,8	-	11,2
Lietuva (1995 m.)	2,99	26,2	2	-	-	27,2	-
Lietuva (1997 m.)	3,41	17,2	15	5,2	-	26,1	26,5
Lietuva (2003 m.)	4,22	16,7	8	10,3	12,4	42,6	24,1
Lietuva (2005 m.)	5,46	4,2	9	7,4	11,3	23,5	17
Lietuva (2011 m.)	5,78	-	9	1,5	17,8	26 ⁵¹	7,9
Lenkija (1997 m.)	3,88	25	72	7,1	10,9	-	34,5

⁵¹ Bendrovės „Baltijos tyrimai“ atliktos apklausos duomenys.

Lenkija (2000 m.)	2,95	19	30	4,5	13,4	17,5	20,7
Lenkija (2005 m.)	3,60	22,2	-15	5,3	19,1	29,3	8,2
Lenkija (2007 m.)	4,26	6,6	14	6,2	13,9	-	15,2
Lenkija (2008 m.)	2,82	10,1	9	5,1	7,0	54	19,1
Rumunija (1991 m.)	2,20	22,8	65	-	-	48,8	59,6
Rumunija (1993 m.)	4,78	32,2	-54	-	-	-	34,5
Rumunija (1998 m.)	4,31	22,8	28	-4,9	5,3	16,8	21,3
Rumunija (2003 m.)	3,56	10,6	-18	5,2	6,8	22,2	34,8
Rumunija (2005 m.)	3,36	34,4	-14	8,5	8	29,1	38,3
Rumunija (2011 m.)	3,60	25,8	-	-1,1	7,3	-	12,5
Slovakija (1993 m.)	3,19	24,9	5	7,2	-	20,7	-
Slovakija (1995 m.)	4,41	14	7	7,9	13,1	28,5	-
Slovakija (2001 m.)	4,75	21,1	17	1,4	18,9	22,9	21,7
Slovakija (2005 m.)	6,12	38	2	5,1	18,4	24,3	23,4
Slovakija (2008 m.)	4,81	29,3	9	5,8	9,6	43,5	50,8
Slovakija (2011 m.)	4,01	30,3	3	4,4	14,5	-	35,7
Slovėnija (1992 m.)	8,21	64,5	6	-5,5		33,4	23,9
Slovėnija (1996 m.)	6,61	97,8	-9	7,4	6,9	33,1	12,2
Slovėnija (1999 m.)	5,53	41,5	3	5,3	7,3	25,9	15,7
Slovėnija (2003 m.)	4,86	25,4	12	2,9	6,7	54,5	34
Slovėnija (2005 m.)	4,90	13,4	3	4,4	6,3	56,1	40,3
Slovėnija (2011 m.)	4,23	6,7	4	1,2	7,3	-	11,3